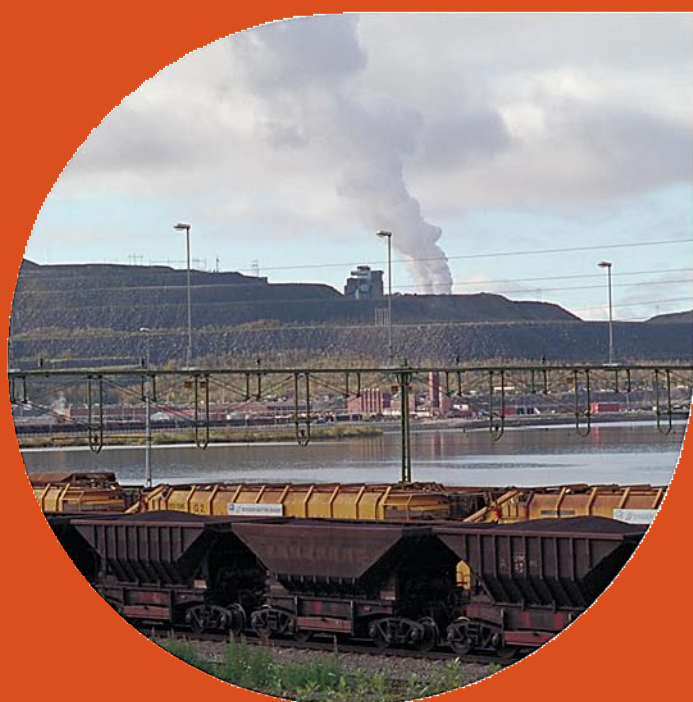


Rapport från Riksantikvarieämbetet 2009

Kulturarvet som resurs i framtidens Malmfälten



Rapport från Riksantikvarieämbetet 2009

Kulturarvet som resurs i framtidens Malmfälten

Riksantikvarieämbetet
Box 5405
114 84 Stockholm
www.raa.se
www@raa.se

Framsidesbilder:

1) Malmgrävsropa i Kiruna. 2006. Foto: Bengt A. Lundberg/RAÄ; 2) Kiruna. 1998. Foto: Jan Eve Olsson/RAÄ;
3) Kiruna. 2000. Foto: Bengt A. Lundberg/RAÄ; 4) Disponentvillan i Malmberget. 2007. Foto: Michael Johansson.

Grafisk form: JASun KB
Tryck: Ej tryckt, finns som pdf-fil

ISBN 978-91-7209-539-7
ISSN 1651-1298

Innehåll

Förord	4
1 Sammanfattning	6
2 Kulturarvet i Malmfälten	8
Gruvbrytning i ett kulturlandskap	8
Förändringssamhällen	9
Kulturmiljön är ett betydande intresse	11
Kulturmiljön är allas ansvar enligt lagen	12
Lagstiftningen i praktiken	13
Det "kulturella" i fokus för stadsplaneringen	14
Kulturarvsplaneringen i Malmfälten	15
3 Arbetet med uppdraget	17
Uppdraget	17
Tolkning av uppdraget	17
Aktiviteter och samråd med olika aktörer	18
4 Iakttagelser och förslag	22
Problematiken som lyftes i delrapporten	22
Nya förslag från Riksantikvarieämbetet	24
5 Referenser	27

Förord

I juni 2007 gav regeringen Riksantikvarieämbetet i uppdrag att följa och stödja utvecklingen i Malmfälten inom myndighetens ansvarsområde. Anledningen till uppdraget är att kulturmiljöerna i Kiruna och Malmberget påverkas kraftigt av de effekter som hör ihop med den expanderande gruvbrytningen i området.

Målet Riksantikvarieämbetet har satt upp för uppdraget är att verka för att alla berörda parter tillsammans hävdar kulturarvet som en angelägen resurs i samhällsomvandlingarna i Malmfälten. Riksantikvarieämbetet har haft en bred ansats i arbetet med uppdraget. Vi har ansett det viktigt att aktivt följa och vid behov stödja det praktiska pågående arbetet vid länsstyrelsen och i kommunerna. Samtidigt har vi även uppmärksammat den mer generella problematiken kring kulturarvets betydelse i stora samhällsförändringsprocesser.

Riksantikvarieämbetet har under uppdragstiden löpande redovisat problem och möjligheter samt förslag till åtgärder. En delrapport lämnades till regeringen i juni 2008. Slutrapporten lämnades i april 2009. Det här är en illustrerad version av slutrapporten.

Inger Liliequist
Riksantikvarie

1 Sammanfattning

Riksantikvarieämbetet har nu följt utvecklingen i Malmfälten i cirka två år. Både i Kiruna och i MalMBERGET blir situationerna alltmer dramatiska i och med att riskzonerna breder ut sig. Livsmiljöerna och kulturarvet är under starkt förändringstryck. Att ta tillvara det unika kulturarvet som en resurs, både materiella och immateriella värden, kan gynna lokalsamhällets framtida attraktivitet och den regionala utvecklingen på sikt. Det är också intressant ur ett nationellt och internationellt perspektiv att värna Malmfältens kulturarv. Riksantikvarieämbetet har uppmärksammat problem och möjligheter och föreslår nu åtgärder utifrån två teman.

Åtgärder för en aktiv kulturarvsplanering:

- * Att arbetet med långsiktiga strategier för att värna och utveckla kulturmiljöerna fortsätter och utgör integrerade aspekter i samhällsplaneringen.
- * Att förändringsvisionerna kommuniceras på ett lättförståeligt och attraktivt sätt, till exempel genom verktyg som 3D-modeller som både kan innehålla historiska fakta, nuläge och framtidsplaner.
- * Att samverka med människorna som bor och verkar i samhällena utvecklas kring förändringsprocesserna. Olika grupper bör komma till tals. De immateriella aspekterna på kulturmiljön, kulturarv i form av berättelser om det som varit, kan då tas tillvara.
- * Att forskning fortsätter att bedrivas i Malmfälten om kulturarv och samhällsförändringar med internationell koppling till andra liknande förändringssituationer i världen.

Åtgärder kring flytt och rivning av bebyggelse:

- * Att en utredning omgående görs kring flytt och återanvändning av den hotade bebyggelsen totalt sett i Malmfälten.
- * Att Kiruna och Gällivare kommuners handlingsplaner för hotad bebyggelse utvecklas och genomförs.
- * Att länsstyrelsen fortsätter att, i dialog med kommunerna, fördjupa värdebeskrivningarna för områden av riksintresse för kulturmiljö

i relation till förändringssituationerna. Riksantikvarieämbetet kan vid behov stödja länsstyrelsen i arbetet.

- * Att det görs nödvändig kulturhistorisk värdering, konsekvensanalys och dokumentation av berörda platser och bebyggelsemiljöer.
- * Att tillämpningen av regelverket kring kulturvärdena följs upp och utvärderas.



Flygbild av Kaptensgropen i Malmberget. 1970-tal. Gellivare bildarkiv.

2 Kulturarvet i Malmfälten

Grubvbrytning i ett kulturlandskap

I Malmfälten finns en kulturhistoria som sträcker sig flera tusen år tillbaka innan gruvsamhällena anlades. Gruvnäringen spelar dock sedan drygt hundra år en avgörande roll och är intimt sammanflätad med kulturen och livsmiljön. Brytningen av järnmalm har inneburit såväl förluster som vinster för lokalsamhällena. Landskapet har utsatts för avsevärda påfrestningar i och med grubbrytningen. För den svenska nationen har mineraltillgångarna medfört stora ekonomiska vinster under många decennier. 2008 var ett rekordår för gruvföretaget LKAB. Företaget förutspår fortsatt efterfrågan på lång sikt på den globala marknaden och har därför fattat beslut om ytterligare investeringar och brytningsnivåer. I april 2009 har den ekonomiska lågkonjunkturen även nått LKAB och företaget redovisar en kraftigt minskad nettoomsättning för det första kvartalet (www.lkab.se).



Flygbild över Kiruna. 1994. Foto: Jan Norrman, Riksantikvarieämbetet.

Förändringssamhällen

Riksantikvarieämbetet har följt förändringsprocesserna i Malmfälten i cirka två år. Både i Kiruna och i Malmberget blir situationerna alltmer dramatiska i och med att markdeformationer breder ut sig som effekter av gruvbrytningen. Läget är nu skarpt och en rad beslut måste fattas om bebyggelsen i de områden som berörs först. I både Kiruna och Malmberget är de äldsta delarna, de så kallade ”bolagsområdena” direkt hotade.

Flytten av en eller ett par hela orter på gruvproduktionens villkor uppfattas nog av de flesta, som en dramatisk händelse som kan inrymma en djupgående känsla av förlust, av utsatthet och maktlöshet, uttrycker Birgitta Svensson och Ola Wetterberg (2008:82). I Malmberget har dock såren av gruvbrytningen sedan länge varit kännbara och även i Kiruna har riskområden tidigare medfört att delar av det fysiska kulturarvet förintats. Hot om nedläggning av gruvorna har också tillhört bilden, framför allt på 1980-talet.

Bebyggelsemiljöerna är långt mer än bara ett fysiskt kulturarv i form av ett antal mer eller mindre speciella byggnader. Miljöerna innehåller även väsentliga *immateriella* kulturvärden som hör ihop med det liv som tidigare levs och nu levs där, händelser som har utspelats, minnen och känslor som är förknippade med platserna. Människorna kom från många olika håll för att arbeta i gruvorna. Arbetet var relativt väl betalt och samhällena välorganiserade. Det har funnits ett betydande socialt välstånd i Malmfälten och en tradition av rika och sammansatta kulturyttringar. Här finns också minnen av kollision och integration med kulturer som redan fanns på platserna innan gruvverksamheten, inte minst den samiska.

Gruvstäderna är placerade nära malmfyndigheterna. När marken nu brister måste människorna successivt flytta och samhällenas fysiska och sociala strukturer omformas. Även denna dramatik ingår som en del av den pågående kulturhistoriska berättelsen om gruvstäderna. ”Genom kulturmiljöns förändringar förändras också förutsättningarna för vardagliga handlingar, vanor, rörelsemönster sociala kontaktnät, fritidsaktiviteter, boendekonomi med mera. Förändringarna är arkitektoniska och rumsliga, men består också i nya mentala föreställningar om omgivningen och vad som är värdefullt.” (Svensson och Wetterberg 2008:83)

Människorna har tvingats vara tåliga för gruvornas och gruvföretagets behov av tillväxt och fortlevnad. I Malmberget talar ”Kaptensgropen” sitt tydliga språk om en långvarig process av ett utökat riskområde mitt i gruvstaden och om uppbrott, förlorade miljöer och kulturvärden. ”Jag som bodde där under den första tidens rivningar, när min biograf, badhus, kyrka och skolväg försvann, fick se dessa platser förvandlas till en stor grop. Men det kändes inte



Auktion i Kiruna. 1998. Foto: Jan Eve Olsson, Riksantikvarieämbetet.

som någon större saknad. Vi var en del av gruvsamhället och något nytt höll på att formas.” (Holmstedt 2008:4.) Nu konstaterar barnen i Gunillaskolan att deras skola troligen kommer att rivras och att: ”Malmberget kanske försvinner.” (Feldmann i Svensson och Wetterberg 2008:36) För svenska förhållanden har kulturmiljöerna och livsmiljöerna i Malmfälten, speciellt i Malm-



berget, under en lång tid varit utsatta för ett extremt förändringstryck. I det vardagliga livet finns en gränsproblematik med riskzonens utbredning, utrymning, flyttning och rivning av bebyggelse, dagliga sprängningar och jordskalv att förhålla sig till för lokalbefolkningen.

Staketet till riskområdet
i Malmberget. 2007.
Foto: Michael Johansson.

Kulturmiljön är ett betydande intresse

Kiruna och Malmberget/Koskullskulle är utpekade som riksintresseområden för kulturmiljövården. Geografiskt omfattas *hela* samhällena, således både gruvområdet och större delen av stadsbildningarna med omland. Bebyggelsen kan sägas spegla såväl olika tidsepokers ideal som ekonomiska konjunkturen och social skiktning i gruvsamhällena, men också samhällsförändringar på ett nationellt plan under ett helt sekel med början i det sena 1800-talet.

Flera av landets framstående arkitekter och konstnärer påverkade planering, byggande och kulturliv i Malmfälten kring 1900. De inspirerades av internationella influenser kring konst, arkitektur och stadsplanering och fick anledning att pröva sina idéer – framför allt i Kiruna tack vare disponenten Hjalmar Lundbohm. I Malmfälten återfinns karakteristisk trähusbebyggelse från 1900-talets början inom bolagsområdena och inom SJ-området. Det finns även modern bebyggelse som har koppling till den ekonomiska konjunkturuppgången i slutet av 1950-talet då LKAB övertogs av staten. Här finns storskalighet i bebyggelsen, till exempel det internationellt välkända



LKAB:s kontor i Kiruna. 2006. Foto: Bengt A. Lundberg, Riksantikvarieämbetet.



Kvarteret Ortdrivaren i Kiruna. Hus ritade av arkitekten Ralph Erskine. 2000. Foto: Bengt A. Lundberg, Riksantikvarieämbetet.



Bolagshotellet i Kiruna. 2007. Foto: Michael Johansson.

området av arkitekten Ralph Erskine, Folketshus i Malmberget och stadshuset i Kiruna. Här finns även sporthallar, kyrkobyggnader, skolbyggnader och bostadshus från olika tider, samt industribyggnader.

Kulturarvet i Malmfälten är inte bara riksintressant utan det är också av ett betydande lokalt och regionalt intresse. Mineralfyndigheterna är ett annat starkt intresse som också breder ut sig runt, eller snarare under, hela samhällena. Gruvbrytningen är anledningen till samhällenas tillkomst och alltjämt avgörande för deras fortlevnad. Den är också orsak till bebyggelsen måste flyttas eller rivas och att det är svårt att lokalisera ny utbyggnad. Mineralbrytningen och kulturmiljöerna är intimt sammanflätade och utgör tillsammans med naturvärdena grunden för den framtida samhällsutvecklingen. Dessa intressen *måste*, trots malmens utbredning, kunna hanteras och balanseras sida vid sida.

För att lokalsamhällena ska fortsätta vara attraktiva som livsmiljöer och för turism och näringsliv i stort spelar det karakteristiska och mångsidigt sammansatta kulturarvet en avgörande roll. Vardagslivet i Malmfälten beskrivs ofta ha en speciell atmosfär präglad av kulturell mångfald, förändringar och riskkompetens. ”Kiruna är ett konglomerat av människor, rörelser, ideologier och nytänkande. Människor har alltid funnit i Kiruna. Vi bor i den äldsta av kulturmarker. Vi lever i ett samiskt, finskt och svenskt kulturmiljölandskap.” (Persson 2008:10) ”I samtal med unga människor i Malmberget framkommer att den riskmedvetenhet som de besitter inte är någon ny företeelse utan en kulturell kompetens som har levt vidare i generationer (Feldmann 2008:39).

Samhällena är även märkliga ur ett internationellt perspektiv som mönsterstäder och högteknologiska industrimiljöer anlagda mitt i fjällandskapet i ett subarktiskt klimat. Att bevara, vårda och utveckla detta kulturarv är att knyta ihop det förflutna med framtiden. Motiven för att göra det har en angelägenhetsgrad långt utöver det lokala och nationella perspektivet. ”Kiruna är utan tvekan ett av världens bästa exempel på hur ett industriföretag i samverkan med myndigheter och lokalbefolkning skapar ett mönstersamhälle med tydliga, bestående visuella och funktionella kvaliteter” (Brunnström 2008:8).

Kulturmiljön är allas ansvar enligt lagen

Av kulturminneslagen (1988:950) 1 kap. 1 § framgår att det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö och att ansvaret för detta delas av *alla*. Såväl enskilda som myndigheter ska visa hänsyn och aktsamhet mot kulturmiljön. Den som planerar eller utför ett arbete ska se till att skador på kulturmiljön så långt möjligt undviks eller begränsas. Kulturarvet är således att betrakta som gemensamt, det tillhör alla.

Enligt miljöbalken (1998:808) 1 kap. 1 § ska värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas. Mark, vatten och fysisk miljö i övrigt ska användas så att en från ekologisk, social, kulturell och samhällsekonomisk synpunkt långsiktigt god hushållning tryggas.

I plan- och bygglagen (1987:10) beskrivs att kommunerna i sin planläggning ska beakta natur- och kulturvärden. Av översiktsplanen ska kommunens syn på hur den byggda miljön ska utvecklas och bevaras framgå samt hur riksintressen ska tillgodoses. I en miljöbedömning ska effekterna av planen för bland annat landskap, bebyggelse, forn- och kulturlämningar och annat kulturarv och deras inbördes förhållande beskrivas.

Lagstiftningen i praktiken

I Malmfältens förändringsprocess är minerallagen tongivande. Tillståndet att vidga en gruva får dock inte strida mot plan- och bygglagen. Minerallagen gäller inte i stället för miljöbalken utan båda lagarna gäller bredvid varandra. Regelverket för förändringsprocesserna i Malmfälten är sammantaget mycket komplicerat. Tillämpningen kommer att vara tidskrävande i och med



Centrala Malmberget, juni 2007. Foto mot söder, Birgitta Svensson.

att alla lagarna innehåller krav på en allsidig prövning. Påverkan på kulturvärdena kommer att prövas successivt enligt såväl kulturminneslagen, plan- och bygglagen och miljöbalken.

Kommunerna och länsstyrelsen i Norrbotten har i samband med den fördjupade översiktsplaneringen enats om att riksintresset för ämnen och mineraler ska väga tyngre än riksintresset för kulturmiljövärden i förändringssituationerna. Det innebär *inte* att det är tillåtet att vara oaktsam mot kulturvärdena. Kommunerna och länsstyrelsen har också tydligt uttryckt nödvändigheten av att värna kulturvärdena.

Det "kulturella" i fokus för stadsplaneringen

Kulturarvet som resurs kan sägas ha en för samtiden mer eller mindre okänd framtidspotential att pågående utforska och förhålla sig till. I Kiruna och Gällivare kommuner finns förutsättningar att aktivt arbeta med "det kulturella" kopplat till nuvarande förändringsarbete. I konkurrensen med andra



Stadshuset i Kiruna. 2006. Foto: Bengt A. Lundberg, Riksantikvarieämbetet.

intressen behöver dock kulturarvets inneboende dynamik och mångfald av värden synliggöras och tolkas på ett sätt som olika aktörer kan förstå. Det kräver en gedigen insats från kulturmiljöexperterna och är ett arbete som både innefattar professionell analys och en bred medborgardialog.

Kraften i att utgå från ”kulturella resurser” i vid bemärkelse som en av drivkrafterna för att uppnå långsiktigt hållbar stadsutveckling uppmärksammas alltmer. Fenomenet omnämns ibland som en ”kulturell vändpunkt” i stadsplanerandet. En metod som har prövats internationellt på olika platser är ”Cultural Planning” som syftar till en strategisk och integrerad användning av kulturella resurser i samhällsplaneringen. Metoden går ut på att göra en kartläggning av lokala kulturella resurser i bred bemärkelse med både kvalitativa och kvantitativa metoder. Det speciella för platsen kan sedan urskiljas och utvecklas för att ge ökad dynamik i området. (Grogan and Mercer 1995, Mercer 2006, Franco and Ghilardi 1997.)

Det finns en global trend som handlar om att sätta fokus på det ”kulturella” i miljön – kulturarv, historia, identitet, attraktivitet, menar också Ola Wetterberg och Birgitta Svensson i *Malmberget* (2008). Denna trend påverkar utveckling och gestaltning av landsbygd, småorter och städer över hela världen. En annan aspekt är att lokala karaktärsdrag i bebyggelsen kan användas som medel i konkurrensen mellan olika orter och regioner för att attrahera nya invånare, investeringar och verksamheter. En planering som tydligt inbegriper kulturarvsaspekten bör därför göras innan man bygger eller förändrar i miljön. Bredden, och ibland motstridigheterna, i de historiska tolkningarna bör finnas med som en möjlighet redan i planprocessen. Det är därför viktigt att experter och lokalbefolkning samarbetar för att tillvarata den kulturella mångfalden som en kreativ kraft för framtiden. ”Med ett aktivt deltagande av de människor som berörs av flytten, och en framåtsyftande planering som beaktar deras synpunkter, torde utvecklingen inte behöva upplevas med oro, förlust och brist på inflytande” (Svensson och Wetterberg 2008:86).

Kulturarvsplaneringen i Malmfälten

Angelägen planering kring kulturarvet i förändringsprocesserna har påbörjats i Kiruna och Gällivare kommuner. Båda kommunerna har arbetat med så kallade DIVE-analyser som syftar till att klargöra hur kulturhistoriska värden i olika miljöer kan tas tillvara och utvecklas. DIVE-analysen ska fungera både som ett planeringsunderlag och som en kunskapsprocess.

Det kvarstår ett omfattande arbete i Malmfälten med bland annat kulturhistorisk värdering och konsekvensbedömningar för att ta aktiv ställning till vad som ska flyttas, rivas och dokumenteras av bebyggelsen och att också

utföra föreslagna åtgärder. Riksantikvarieämbetet verkar nu tillsammans med länsstyrelsen och kommunerna för att utveckla kulturarvsarbetet ytterligare. Tiden är knapp och tillgången till ekonomiska resurser för de nödvändiga åtgärderna är ännu inte helt klargjord.

Det är minerallagens krav att gruvföretaget ska stå för alla kostnader som flytten av samhällena vållar. När det gäller den förberedande planeringen har dock en viss osäkerhet funnits. Det gäller även kulturarvsplaneringen och det senare skedet av praktiskt genomförande. Den ekonomiska osäkerheten för kommunerna har på ett olyckligt sätt bromsat upp arbetet och viktiga kulturvärden riskerar därför att gå förlorade, vilket också drabbar livsmiljön i lokalsamhällena.

3 Arbetet med uppdraget

Uppdraget

Den 26 juni 2007 fick Riksantikvarieämbetet i uppdrag att följa och stödja utvecklingen i Malmfälten inom myndighetens ansvarsområde. Uppdraget har delrapporterats till Regeringskansliet i juni 2008.

Anledningen till uppdraget är gruvföretaget LKABs omfattande investeringar vid gruvorna i Kiruna och Malmberget under den kommande tioårsperioden. Dessa investeringar kommer långsiktigt att påverka samhällsstruktur och utveckling i Kiruna och Gällivare kommuner och förutsätter omfattande planeringsinsatser. Den pågående och planerade gruvverksamheten påverkar samhällena genom att bostads- och verksamhetsområden måste flyttas och att järnvägen, allmänna vägar och tekniska försörjningssystem i Kiruna måste omlokaliseras. Förändringsprocessen bedöms medföra stor påverkan på kulturarvet och kulturmiljövärden i Kiruna och Malmberget.

Tolkning av uppdraget

När det gäller uppdraget i Malmfälten är några av Riksantikvarieämbetets uppgifter enligt Förordning (2007:1184) med instruktion för myndigheten särskilt angelägna att verka för:

- att kulturvärdena i bebyggelsen och i landskapet tas till vara samt bevaka kulturmiljöintresset vid samhällsplanering och byggande
- ett försvarat och bevarat kulturarv samt ett hållbart samhälle med goda livsmiljöer
- att följa det regionala kulturmiljöarbetet samt stödja länsstyrelsen och de regionala museerna
- att resultat från forsknings- och utvecklingsverksamhet utnyttjas inom kulturvården
- att kulturhistorisk värdering och urval utvecklas samt att kulturmiljöer, kulturminnen och kulturföremål av särskild betydelse skyddas och vårdas

- att det finns ändamålsenliga system och metoder för arbetet med kulturmiljön och kulturarvet
- att följa upp och utvärdera kulturmiljöområdets styrmedel och arbetssätt
- att internationella och interkulturella perspektiv beaktas och utvecklas inom myndighetens verksamhetsområde
- sektorsansvaret för miljömålsfrågor

Målet Riksantikvarieämbetet har satt upp för uppdraget är att verka för att alla berörda parter tillsammans hävdar kulturarvet som en angelägen resurs i samhällsomvandlingarna i Malmfälten. Riksantikvarieämbetet har haft en bred ansats i arbetet med uppdraget i Malmfälten. Vi har ansett det viktigt att aktivt följa och vid behov stödja det praktiska pågående arbetet vid länsstyrelsen och i kommunerna. Samtidigt har vi även uppmärksammat den mer generella problematiken kring kulturarvets betydelse i stora samhällsförändringsprocesser. Vi har under uppdragets gång valt att tala om två parallella och korsbefruktande spår – ett praktknära och ett forskningsnära. Under arbetet med uppdraget har vi vid olika tillfällen gjort regeringens arbetsgrupper uppmärksamma på iakttagelser av brister och möjligheter som rör kulturarvet i den pågående processen. Vi har också löpande presenterat information på Riksantikvarieämbetets webbplats www.raa.se (sökord *Malmfälten*).

Aktiviteter och samråd med olika aktörer

Riksantikvarieämbetet har nu följt utvecklingen i Malmfälten i två år. Enligt uppdraget ska vi samråda med Kiruna och Gällivare kommuner samt Länsstyrelsen i Norrbottens län, Naturvårdsverket, Boverket, Banverket, Vägverket och Sveriges geologiska undersökning. Riksantikvarieämbetet har valt att utöka denna grupp ytterligare.

Malmfältgruppen och IDA-gruppen

Under uppdragstiden har riksantikvarien Inger Liliequist deltagit vid Malmfältsgruppens olika möten. Riksantikvarieämbetet har även lämnat löpande information till den interdepartmentala arbetsgruppen, IDA-gruppen, samt deltagit vid olika möten.

Centrala verk

Riksantikvarieämbetet har ett nära samarbete med Boverket. Tillsammans med Boverket och Naturvårdsverket arrangerade Riksantikvarieämbetet fyra

dialogmöten med centrala verk på olika teman om situationen i Malmfälten i september 2008. Vid dessa möten deltog, förutom nämnda tre myndigheter, Sveriges geotekniska institut, Sveriges geologiska undersökningar, Lantmäteriverket, Banverket, Vägverket och Statens fastighetsverk. Folkhälsoinstitutet, Socialstyrelsen och Sametinget hade anmält förhinder. Länstrafiken i Norrbotten deltog också vid ett av mötena.

Samordnaren i Malmfälten

Löpande kontakter och avstämningsmöten har hållits med samordnaren i Malmfälten, först Gunnar Hedborg och nu Håkan Spett. Vid dessa möten har önskemål framförts om att Riksantikvarieämbetet och Boverket så långt möjligt ska samordna sina insatser och mötestillfällen med övriga aktörer i Malmfälten.

Länsstyrelsen

Riksantikvarieämbetet har haft löpande kontakter med länsstyrelsen i Norrbottens län, speciellt med funktionen för kulturmiljö, men även med planfunktionen kring angelägna frågor. Två möten har hållits i Luleå. Vid det sista mötet i februari 2009 var Boverket med.

Kiruna och Gällivare kommuner

Kontakterna med kommunerna har varit löpande. Det har bland annat resulterat i att Riksantikvarieämbetet har stöttat kommunernas framtagande av kulturmiljöanalyser. Vi har svarat för metodvägledning och funnits med i referensgrupper.

Vi har anordnat konferensen *Det byggda kulturarvet i framtidens Kiruna* kring kulturhistorisk värdering och dokumentation. Kulturmiljöhandläggare från hela landet träffades och diskuterade vilka kulturhistoriska värden som är viktiga att värna i förändringssituationen. Många personer från Kiruna kommun deltog. Riksantikvarieämbetet har dokumenterat konferensen i en rapport.

I mars var Riksantikvarieämbetet med på ett arbetsmöte i Malmberget med LKAB, länsstyrelsen och kommunerna. Kulturmiljöproblematiken stod då i fokus, liksom de så kallade "Gruvstadsparkerna", som är en slags buffertzoner mellan bebyggelse och riskområden under en övergångsperiod den tid marken ännu går att använda. Riksantikvarieämbetet kommer troligen att delta i fler av dessa möten och vid behov ge stöd med myndighetens expertkunskap.

Den "charette" som tidigare planerades kring kulturmiljöarbetet i kommunerna och som beskrevs i delrapporten har fått skjutas på framtiden på grund

av det aktuella planeringsläget i kommunerna. Idén går ut på att ett kreativt samråd iscensätts med olika intressenter om Kiruna och Gällivare kommuners kulturmiljöarbete. Erfarenheter och frågor om riksintressen, lagstiftning/ersättning, flytt/rivning, samrådsförfaranden med mera är tänkta att diskuteras. Programmet stäms av med Boverket, länsstyrelsen, kommunerna och LKAB.

LKAB

Riksantikvarieämbetet har haft ett flertal kontakter med LKAB och dess fastighetsbolag Fastighets AB Malmfälten, FAB. I februari hölls ett informellt möte i Luleå med personer ur företagets ledning kring kulturarvet i Malmfälten. LKAB deltog även med flera personer i konferensen som Riksantikvarieämbetet anordnade i Kiruna. Riksantikvarieämbetet har besökt LKABs arkiv i Kiruna och ett antal hus i Malmberget, liksom Bolagshotellen på båda orterna.

Norrbottens Museum

Norrbottens museum var en betydande kraft i samarbetet med konferensen "Det byggda kulturarvet i framtidens Kiruna". Museet svarade bland annat för föredrag och guidade turer.

Museet har även haft i uppdrag från Kiruna kommun att tillsammans med MAF arkitektkontor ta fram den första övergripande etappen av en kulturmiljöanalys för Kiruna. Länsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet har funnits med i en referensgrupp till projektet. Museets projekt *Vad är Kiruna värt?* ska också nämnas.

Forskare och konsulter

I arbetet med uppdraget har Riksantikvarieämbetet gett mindre uppdrag till konsulter och forskare som bedömts ha viktig bakgrundskunskap. Det har resulterat i sex mindre rapporter och bildspel från Malmberget och Kiruna.

En tvärdisciplinär forskargrupp från Kungliga Tekniska Högskolan, Stockholms Universitet och Göteborgs Universitet har fått FoU-medel från Riksantikvarieämbetet för arbete 2007-09. Det har bland annat resulterat i en rapport om Malmberget. Gruppen har även varit i Kiruna. Riksantikvarieämbetet och forskargruppen har haft korsbefruktande arbetsmöten.

Luleå Tekniska Universitet och Umeå Universitet har fått medel från MISTRA för att utforma en större ansökan om ett långvarigt tvärdisciplinärt forskningsprojekt i relation till utvecklingen i Malmfälten. Ansökan ska lämnas i juni 2009. Ett första informellt möte har hållits i april kring möjligheten av att kulturarvsaspekten tydligt kommer med i projektet.

Universitet och högskolor

Riksantikvarieämbetet har hållit föredrag vid högskolor/universitet om uppdraget och situationen i Malmfälten och stöttat studentarbeten med anknytning till de aktuella samhällsomvandlingarna. Flera fortsatta samarbeten är inplanerade. Till exempel medverkan i HSS09 konferens i Luleå: ”Vi bygger morgondagens samhälle”, Luleå Tekniska Universitet 1–3 juni, och samverkan med Kungliga Konsthögskolan kring ett pedagogiskt projekt i Kiruna läsåret 2009–10.

Stiftelsen Svensk Industridesign (SVID)

SVID arrangerade en internationell workshop i Gällivare/Malmberget 22 mars till 3 april 2009 – City Move Interdesign. Riksantikvarieämbetet har träffat SVID kring förberedelserna och även varit på plats under workshopen. Riksantikvarieämbetet översatte forskarrapporten om Malmberget till engelska och spred den till deltagarna. En av forskarna samt Riksantikvarieämbetets uppdragssamordnare höll föredrag vid workshopen. Samarbetet kommer att fortsätta även efter konferensen.

Hembygds- och intresseföreningar

Riksantikvarieämbetet har varit i kontakt med olika föreningar i Malmfälten bland annat i samband med tre medborgarmöten kring kulturmiljöanalysen för Gällivare/Malmberget/Koskullskulle. Föreningen Kirunas Rötter deltog med flera personer och hjälpte till vid Riksantikvarieämbetets konferens i Kiruna 2008 genom att ta emot deltagarna i Hjalmar Lundbohmsgården.



Hjalmar Lundbohmsgården, minnesgård och museum i Kiruna. 1998. Foto: Jan Eve Olsson, Riksantikvarieämbetet.

4 Iakttagelser och förslag

Under den tid Riksantikvarieämbetet har följt utvecklingen i Malmfälten har observationer och förslag fortlöpande lyfts till regeringens olika arbetsgrupper. Ett nära samarbete har funnits med Boverket. Samråden med samordnare i Malmfälten, med kulturmiljö- och planavdelningarna på länsstyrelsen i Norrbotten och med Kiruna och Gällivare kommuner ligger till grund för de iakttagelser som redovisas. Samverkan med forskare, dialoger med centrala verk och LKAB har också bidragit till kunskapsuppbyggnaden, liksom konferensen ”Det byggda kulturarvet i framtidens Kiruna”, studier av planeringsdokument och litteratur samt mediebevakning.

Problematiken som lyftes i delrapporten

Den senaste tiden har åtgärder vidtagits som kommer att underlätta samordningen av resurserna i Malmfälten. Kommunerna har nu en gemensam arbetsgrupp där LKAB, olika konsulter och länsstyrelsen ingår. LKAB har inrättat en central samhällsomvandlingsavdelning internt inom sin organisation. Riksantikvarieämbetet har mött en vilja och ambition från alla parter att arbeta aktivt med kulturarvet, men det finns också brister och svårigheter som behöver åtgärdas.

I delrapporten i juni 2008 betonade Riksantikvarieämbetet fem punkter:

1. Brådskan av att klargöra de ekonomiska, tekniska och juridiska förutsättningarna för att flytta väsentliga delar av det byggda kulturarvet.
2. Värdet av att konkreta, långsiktiga och samlade strategier för kulturmiljöerna kan slutföras.
3. Nödvändigheten av noggranna överväganden inför beslut om rivningar av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse, även den som ligger utanför detaljplanelagt område.
4. Behovet av kompletterande kulturhistorisk dokumentation.
5. Möjligheten till forskning med internationell koppling om kulturarv och storskalig samhällsomvandling.



Arbetarbostäder i Kiruna, de s k "Bläckhornen", ritade av arkitekt Gustaf Wickman i början av 1900-talet. 2006. Foto: Bengt A. Lundberg, Riksantikvarieämbetet.

Sedan dess har följande hänt kring dessa punkter:

(1.) I Kiruna har flera utredningar initierats när det gäller förutsättningar för att flytta utpekad kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. En utredning pågår om stadshuset, en annan om några av byggnaderna på Bolagsområdet - "Bläckhorn", Hjalmar Lundbohms-gården och Bolagshotellet. I Malmberget initierar kommunen och LKAB en handlingsplan för flytt av bolagsbebyggelse. Ingen samlad strategi har dock gjorts kring all den hotade bebyggelsen på respektive ort.

(2.) I Kiruna har etapp 1 av en omfattande kulturmiljöanalys avslutats och etapp 2 är nu på gång att upphandlas. Etapp 2 kommer att leda fram till konkreta ställningstaganden om vad som ska flyttas, återanvändas på annat sätt eller rivs och om hur dokumentationen av kulturhistoriska värden bör gå till. Arbetet är direkt kopplat till den fördjupade översiktsplanen.

(3.) I Kiruna har ännu inga beslut om rivning tagits. Däremot innebär de proaktiva åtgärder som nu vidtagits att beredskapen successivt förbättras. I Malmberget kan den planerade handlingsplanen för Bolagsområdet klargöra vad kommunen vill ska hända. LKAB menar dock att en stor del av

bebyggelsen på Bolagsområdet i Malmberget troligen kommer att rivas, även symbolbyggnader som Disponentvillan och Bolagshotellet. LKAB uppger att företaget gör en egen utredning om bolagsbebyggelsen.

(4.) Vissa kompletteringar har gjorts. LKAB har låtit fotodokumentera bebyggelse i Malmberget. Kiruna kommun har inventerat all hotad bebyggelse. Ett samlat grepp kring vad som behöver dokumenteras och på vilket sätt det bör göras har inte tagits vare sig i Kiruna eller i Malmberget.

(5.) Riksantikvarieämbetets rapport *Malmberget: Strukturella förändringar och kulturarvsprocesser – en fallstudie* (2008) har spritts till olika berörda aktörer. Luelå och Umeå universitet arbetar nu med att ta fram en tvärdisciplinär forskningsansökan till MISTRA om utvecklingen i Malmfälten.

Nya förslag från Riksantikvarieämbetet

Riksantikvarieämbetet har uppmärksammat problem och möjligheter både i det akuta läget och på längre sikt. Vi föreslår nu åtgärder utifrån två teman:

1. Åtgärder för en aktiv kulturarvsplanering
2. Åtgärder kring flytt och rivning av bebyggelse

Åtgärder för en aktiv kulturarvsplanering

Att ta tillvara kulturarvet som en resurs kan gynna lokalsamhällets framtida attraktivitet och den regionala utvecklingen på sikt. Det är också intressant ur ett nationellt och internationellt perspektiv att värna Malmfältens speciella kulturarv. För att det ska kunna ske behöver en aktiv kulturarvsplanering successivt byggas upp. Riksantikvarieämbetet bedömer att det finns goda möjligheter att utveckla stadsomvandlingarna i Malmfälten till intressanta förebilder för förändringsprocesser av mindre städer på en internationell arena. Både materiella och immateriella kvaliteter i kulturarvet kan spela en avgörande roll om de tydligt integreras i planeringen. En aktiv kulturarvsplanering kan förslagsvis utgöra en delaspekt i en mer omfattande ”kulturell planering” för att ta tillvara kulturella resurser ur ett brett perspektiv.

Riksantikvarieämbetet föreslår:

- * Att arbetet med långsiktiga strategier för att värna och utveckla kulturmiljöerna fortsätter och utgör integrerade aspekter i samhällsplaneringen.
- * Att förändringsvisionerna kommuniceras på ett lättförståeligt och attraktivt sätt, till exempel genom verktyg som 3D-modeller som både kan innehålla historiska fakta, nuläge och framtidsplaner.

- * Att samverka med människorna som bor och verkar i samhällena utvecklas kring förändringsprocesserna. Olika grupper bör komma till tals. De immateriella aspekterna på kulturmiljön, kulturarv i form av berättelser om det som varit, kan då tas tillvara.
- * Att forskning fortsätter att bedrivas i Malmfälten om kulturarv och samhällsförändringar med internationell koppling till andra liknande förändringssituationer i världen.

Åtgärder kring flytt och rivning av bebyggelse

Problematiken att lösa vad som ska flyttas och vad som ska rivas är nu nära. Det finns inga självklara lösningar. I båda kommunerna pågår diskussioner och förberedande arbeten. Tekniskt sett går det att flytta de flesta hus. Eftersom det i Malmfälten är en stor volym av hus som är hotade inom en snar framtid kan det vara både samhällsekonomiskt och kulturhistoriskt intressant att undersöka flytt och återanvändning av såväl unika och utpekade byggnader som mer vardaglig bebyggelse istället för att riva och bygga nytt. Båda kommunerna räknar med ett framtida behov av bebyggelse som är ungefär det samma som idag.

I Kiruna har kommunen i sin fördjupade översiktsplans uttryckt att så mycket som möjligt av den kulturhistoriskt intressanta bebyggelsen bör flyttas. Även i Gällivares fördjupade översiktsplan finns uttryck för att delar av den nu hotade bebyggelsen bör tas tillvara. I Gällivare har LKAB flyttat ett antal av sina egna stora enfamiljshus och även några privatägda enfamiljshus. I Kiruna pågår flera utredningar kring flytt av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Det saknas ännu en samlad analys av hur mycket bebyggelse det totalt rör sig om i både Kiruna och MalMBERGET och vad som skulle kunna flyttas eller återanvändas på annat sätt.

Riksantikvarieämbetet föreslår:

- * Att en utredning omgående görs kring flytt och återanvändning av den hotade bebyggelsen totalt sett i Malmfälten.
- * Att Kiruna och Gällivare kommuners handlingsplaner för hotad bebyggelse utvecklas och genomförs.
- * Att länsstyrelsen fortsätter att, i dialog med kommunerna, fördjupa värdebeskrivningarna för områden av riksintresse för kulturmiljö i relation till förändringssituationerna. Riksantikvarieämbetet kan vid behov stödja länsstyrelsen i arbetet.
- * Att det görs nödvändig kulturhistorisk värdering, konsekvensanalys och dokumentation av berörda platser och bebyggelsemiljöer.
- * Att tillämpningen av regelverket kring kulturvärdena följs upp och utvärderas.

Behov av fortsatt diskussion

Riksantikvarieämbetet anser att det är angeläget – att med Malmfälten som exempel – hitta former för att fortsätta diskutera generella frågor som: Vilken kunskap finns idag om att flytta kulturhistoriskt värdefull bebyggelse? Hur ser kulturmiljöexperterna på flytt av bebyggelse i situationer som denna? Vilka materiella och immateriella värden går förlorade, vilka kvarstår och vilka värden tillkommer när bebyggelse flyttas? Kan det vara viktigt att flytta bebyggelse för den framtida sociokulturella hållbarheten i förändringssamhällen och hur undersöker man i så fall detta? Finns utarbetade metoder och intressanta erfarenheter i andra länder att lära av kring flytt av bebyggelse i större skala?

5 Referenser

Beslut och rapporter från regeringskansliet

Gruvverksamheten i Kiruna och Malmberget – vissa administrativa förutsättningar för utvecklingen. Regeringskansliet, Näringsdepartementet, Ds 2006:2.

Uppdrag till Boverket att följa och stödja utvecklingen avseende fysisk planering och byggande i Malmfälten, Regeringsbeslut 4, 2008-02-28.

Uppdrag till Riksantikvarieämbetet att följa och stödja utvecklingen i Malmfälten, Regeringsbeslut 9, 2007-06-20.

Rapporter från Riksantikvarieämbetet och Boverket

Boverkets uppdrag att följa utvecklingen avseende fysisk planering och byggande i Malmfälten. Slutrapport till Miljödepartementet. Boverket, 2007-09-14.

Delrapport för Riksantikvarieämbetets regeringsuppdrag att följa och stödja utvecklingen i Malmfälten. Riksantikvarieämbetet, 2008-06-23.

Det byggda kulturarvet i framtidens Kiruna. Sammanfattning från seminariet i Kiruna 18–19 september 2008. Riksantikvarieämbetet, Rapport 2008:8.

Kiruna – kulturmiljö i omvandling. Genomgång av planeringsunderlag. Riksantikvarieämbetet, februari 2008.

Utveckling avseende fysisk planering och byggande i Malmfälten, delrapport. Boverket, 2008-09-08.

Planeringsdokument t ex:

Bebyggelsemiljöer i Malmberget/Koskullskulle/Gällivare. En kulturmiljöanalys, Gällivare kommun, kulturen 2006.

Bevarandeplan för den kulturhistoriska bebyggelsen i Gällivare, Malmberget och Koskullskulle. Antagen av Gällivare kommunfullmäktige 30 september 1985, § 175.

Bevarandeplan Kiruna C. Byggnadsnämnden 1984. Antagen av kommunfullmäktige 1984-09-10, § 210.

Framtid Gällivare – Malmberget – Koskullskulle. Fördjupad översiktsplan FÖP 2007–2025, samrådshandling inklusive miljökonsekvensbeskrivning, Gällivare kommun 14 september 2007.

Fördjupad översiktsplan för Kiruna centralort. Utställningshandling 2006. Kiruna kommun, kommunkontoret.

Kulturmiljöanalys Kiruna etapp 1. Kiruna kommun, november 2008. Norrbottens museum och MAF Arkitektkontor AB på uppdrag av Kiruna kommun.

Så tyckte kirunaborna! Sammanställning av svar från enkätundersökningen "Vilken är din bild av Kiruna?"; Kiruna kommun, juni 2007.

Yttranden från länsstyrelsen i Norrbottens län kring de fördjupade översiktsplanerna för Kiruna centralort och Gällivare-Malmberget-Koskullskulle.

FoU-rapporter från Riksantikvarieämbetet

Lundström, I. (red), 2007. *Historisk rätt? Kultur, politik och juridik i norr*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

Svensson, B. och Wetterberg O. (red), 2008. *Malmberget – strukturella förändringar och kulturarvsprocesser. En fallstudie*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

I boken ingår artiklarna:

- Feldmann, B. "Gropen och ghettot – om kulturarv, identitet och generation i Malmberget."
- Holmberg, I. "Om kulturarvsprocessernas infrastruktur och historisering av Malmberget."
- Olshammar, G. "Ruinlandskap som besvär eller historia."
- Olsson K. och Storm A. "Det förflutna i framtidens Malmberget."
- Svensson B. och Wetterberg O. "Historiens betydelse i kulturmiljöförvaltningen."
- Svensson B. och Wetterberg O. "Riskhantering i kulturmiljön – mellan utveckling och kulturförstörelse."

Svensson, B. and Wetterberg, O. (Eds.), 2009. *Malmberget: Structural Change and Cultural Heritage Processes – A Case Study*. The Swedish National Heritage Board, Stockholm.

Konsultuppdrag inom Malmfältsuppdraget

Björckebaum, M. och Mossberg M., 2007. "Kan kulturhistoriskt värde flyttas? En rapport kring kulturmiljöers betydelse för social resiliens, projicerat på Kirunas stundande flytt. KVM forum AB.

Brunnström, L., 2008. "Mönsterstaden Kiruna – Historia och framtid".

Hedlund, A. och Kofoed Schröder J., 2007. "Levnadsförhållanden i Gällivare-Malmberget-Koskullskulle – reflektioner över planering och miljöbedömning." MKB-centrum, SLU.

Lamming, P., 2008. "Malmbergarna och folkhälsan."

Nilsson, K., 2008. "Kulturmiljöaspekternas hantering i Kiruna stadsomvandling." Institutionen för Stad och Land, avd. för Landskapsarkitektur, SLU.

Olsson, K. och Adolphson M., 2008. "Stadsstruktur, kulturvården och identitet. Framtida flytt av Kiruna stad." Urbana och regionala studier, Samhällsplanering och miljö, KTH.

Övrig litteratur

Biachini, F. and Ghilardi, L., 1997. *Culture and neighborhoods: A Comparative Report*. Strasbourg: Council of Europe.

Curtis, J. O., 1979. *Moving Historic Buildings*. U.S. Department of the Interior Heritage. Conservation and Recreation Service, Technical Preservation Services Division, Washington, D.C.

Grogan, D. and Mercer, C. with Engwicht, D., 1995. *Cultural Planning Handbook*. Allen & Unwin Pty LTD.

Hedström, J-O. "Hur kan det vara lagligt att flytta staden Kiruna för att ge plats för gruvan." *Plan* 2007:3.

Holmstedt, E. och Sörlin S., 2008. *Inte längre mitt hem. Malmberget 1969– 1978, 2007–2008*. Black Island Books.

Kulturhistorisk stedsanalys. En veileder i bruk av DIVE. Riksantikvaren, Oslo 2009.

Mercer, C., 2006. "Cultural Planning for Urban Development and Creative Cities." http://www.culturalplanning-oresund.net/PDF_activities/maj06/Shanghai_cultural_planning_paper.pdf

Nylund, T. "Att planera för stadsflytt." *Plan* 2007:3.

Olovsson, G. "Kirunas stadsomvandling." *Det byggda kulturarvet i framtidens Kiruna. Sammanfattning från seminariet i Kiruna 18–19 september 2008*. Riksantikvarieämbetet, Rapport 2008:8.

Pavalos, P., 2006. *Moving a House with Preservation in Mind*. Altamira Press, Lanham, New York, Toronto, Oxford.

Persson, C. "Vad är Kiruna?" *Det byggda kulturarvet i framtidens Kiruna. Sammanfattning från seminariet i Kiruna 18–19 september 2008*. Riksantikvarieämbetet, Rapport 2008:8.

Sjöholm, J., 2008. *Vad är Kiruna värt? Kiruna – En kulturvärderingsanalys*. Norrbottens museum.

Information på webbplatser

Boverket www.boverket.se

Gällivare kommun www.gellivare.se

Kiruna kommun www.kiruna.se

LKAB www.lkab.se

Länsstyrelsen i Norrbottens län www.bd.lst.se

Norrbottens museum www.nll.se

Riksantikvaren i Norge www.riksantikvaren.no

Riksantikvarieämbetet www.raa.se

Sametinget www.sametinget.se

SVID www.svid.se

